

## **“Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929 και ο βασικός εισηγητής της Ευάγγελος Κακούρος κινήθηκαν προς την κατεύθυνση: Γνώσεις για τη ζωή και όχι για την επόμενη βαθμίδα εκπαίδευσης”**

Μανωλάκος Προκόπης, *Σχολικός Σύμβουλος Π.Ε.*

Περίληψη: Βασικός σκοπός της μελέτης μας ήταν να διερευνήσουμε, κατά πόσο το Σχολείο Εργασίας και ο εκπρόσωπός του στην Ευρώπη Kerschensteiner επέδρασαν στο βασικό εισηγητή της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1929 Ευάγγελο Κακούρο και πώς αυτό αποτυπώθηκε στα εκπαιδευτικά νομοσχέδια του 1929. Ο Κακούρος εισηγήθηκε πρωτοποριακά εκπαιδευτικά θέματα που αποτέλεσαν σταθμό για τη νεότερη εκπαιδευτική πορεία της χώρας. Τα νομοσχέδια του 1929 χαρακτηρίζονται από ορθολογιστικό πνεύμα και την τάση προσαρμογής του σχολείου στις ανάγκες της κοινωνίας. Καταστάλαγμα των παιδαγωγικών κινήσεων του 1929 ήταν ένα νέο σχολείο διαφορετικό από το παλιό, βασισμένο στην ιδιαίτερη φύση του παιδιού, ένα σχολείο το οποίο οφείλει να καλλιεργεί την αυτενέργεια και την πρωτοβουλία, να δίνει ευκαιρίες για ατομικές και κοινωνικές αρετές, να συνδυάζει τη θεωρία και την πράξη, να μεταχειρίζεται το παιδί ως ένα ζωντανό οργανισμό και να το ετοιμάζει για την κοινωνική ζωή. Η τεκμηρίωση της εργασίας μας βασίστηκε σε αρχειακό υλικό και στη διερεύνηση πηγών.

Λέξεις-κλειδιά: Καινοτόμος παιδαγωγός, δημοτικιστής, προοδευτικός, μεταρρυθμιστής.

### **1. Ο Ευάγγελος Κακούρος και το έργο του**

#### **1.1 Η επαγγελματική του πορεία**

Ο Ευάγγελος Κακούρος γεννήθηκε στο Γύθειο το 1886. Το 1909 έλαβε το πτυχίο του από τη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών με άριστα (Ατσαβές, σ.327-328 · Καραχρίστος, 1944, σ.111). Υπηρέτησε Β΄ Ελληνικό Σχολείο Σπάρτης μέχρι το 1913. Το ίδιο έτος φοίτησε στο Διδασκαλείο Μέσης Εκπαίδευσης, διευθυντής του οποίου ήταν ο Δημήτρης Γληνός. Από το 1914 έως το 1919 υπηρέτησε στο Ελληνικό Σχολείο Κροκεών Λακωνίας και στο Γυμνάσιο Γυθείου (Μανωλάκος, 2016, σ.25). Συνέχισε τις σπουδές του στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου της Ζυρίχης από το 1919 μέχρι το 1922. Στην Ελβετία ασχολήθηκε συστηματικά και μελέτησε την εξέλιξη της Παιδαγωγικής και της Ψυχολογίας (Καψάλης, 1992, σ.13-14).

Κατά τη διάρκεια της παραμονής του στην Ελβετία, την ελληνική παιδεία συγκλόνιζε το γλωσσικό ζήτημα. Ο Κακούρος συντάχθηκε με εκείνους που ζητούσαν την αναπροσαρμογή της εκπαίδευσης, ώστε να ανταποκρίνεται στις σύγχρονες ανάγκες των Ελλήνων. Τον απασχολούσε το ζήτημα της μεταρρύθμισης του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος. Σε επιστολή του στο Γληνό το 1920 ανέφερε: «... η μεταρρύθμιση, ... θέλει δούλεμα υπομονετικό και όπως λέτε χέρια πολλά. Να μπορέσω να κάμω κάτι τι γι' αυτό, είναι το όνειρο μου...» (Επιστολή Κ2-205-19 Κακούρου προς το Δ. Γληνό). Το 1922 επανήλθε στην Αθήνα και διορίστηκε τμηματάρχης Μέσης Εκπαίδευσης στο Υπουργείο Παιδείας (Καψάλης, 1992, σ.7).

Ο Ευάγγελος Κακούρος ήταν μέλος του Εκπαιδευτικού Ομίλου από το 1923 (Δημαράς, 1994, σ.118), από τον οποίο αποχώρησε το 1927 μαζί με τον εγκάρδιο φίλο (Παπανούτσος, 1978, σ.123) και συνεργάτη του, Αλέξανδρο Δελμούζο. Ο Δελμούζος ανέφερε για τον Κακούρο ότι ήταν «πολύτιμος για τον ξεχωριστό χαρακτήρα του και τις εξαιρετικές του ικανότητες». Τον αποκαλούσε πρωτεργάτη της ελληνικής παιδείας, ακέραιο, αυστηρό, ανθρωπιστή και πρότυπο ανώτερου διοικητικού υπαλλήλου. Αναφερόταν στο ελεύθερο φρόνημα του Κακούρου, το ηθικό του σθένος, τη σεμνότητα και την εσωτερική πειθαρχία ενός ελεύθερου ανθρώπου. Διακρινόταν για το οξύ, κριτικό και ανήσυχο θετικό πνεύμα του (Δελμούζος, 1958, σ. 98-99).

Το 1926 προήχθη στη νεοϊδρυθείσα θέση του Διευθυντού Εκπαιδύσεως του Υπουργείου Παιδείας. Είχε την εκτίμηση του Πρωθυπουργού Ελευθερίου Βενιζέλου (Κουρελάκος, 1947, σ.138). Συνεργαζόταν από τη θέση αυτή με το γραφείο του πρωθυπουργού και προσπαθούσε να δώσει δίκαιες λύσεις στα παρουσιαζόμενα εκπαιδευτικά θέματα.

Στη θέση αυτή παρέμεινε μέχρι το 1935, όπου με την κατάργηση της θέσης του απελύθη από την υπηρεσία. Απεβίωσε στην Αθήνα στις 6 Δεκεμβρίου 1943 σε ηλικία 57 ετών (Μανωλάκος, 2016, σ.25).

## **1.2 Το παιδαγωγικό και διοικητικό έργο**

Τον Κακούρο απασχόλησε το γλωσσικό ζήτημα από τη νεότητά του. Τάχθηκε υπέρ της εισαγωγής της δημοτικής γλώσσας στο δημοτικό σχολείο με την πεποίθηση ότι σταδιακά θα επιβαλλόταν ως καθολικό εκφραστικό όργανο και στο γραπτό λόγο θεωρώντας ότι η γλώσσα αυτή εμπλουτισμένη, είναι ικανή να καλύψει τις ανάγκες έκφρασης των Ελλήνων. Η χρήση της δημοτικής (Καψάλης, 1954) από τους μαθητές θα διευκόλυνε αυτούς στις ανάγκες της ζωής τους, αλλά και θα αποτελούσε βοηθητικό μέσο για τη γνώση της επιστήμης και δεν θα αποτελούσε σκοπό η μάθησή της.

Το 1923 μαζί με τον Γληνό, Δελμούζο, Σωτηρίου, Βαϊνόπουλο, Βαχαβιόλο και Καψάλη συμμετείχε στην επιτροπή για την εισαγωγή της δημοτικής γλώσσας στις δύο πρώτες τάξεις του δημοτικού σχολείου. Η επιτροπή παρέδωσε την έκθεση της (Περιοδ. *Εργασία*, τεύχ. 3/15-10-1923, σσ.60-44 και τεύχ. 4/31-10-1923, σσ.82-83) στο Υπουργείο Παιδείας και αμέσως υπήρξε νομοθετικό διάταγμα (Ν.Δ. της 27/7/1923) το οποίο βασίστηκε στην έκθεση της επιτροπής για την εισαγωγή της δημοτικής γλώσσας στις δύο πρώτες τάξεις του δημοτικού σχολείου.

Το 1926 μετέφρασε το έργο του Kerschensteiner «Η έννοια της αγωγής του πολίτη» (Kerschensteiner, 1911). Στην εισαγωγή του οποίου ο Κακούρος καθόριζε τις διαφορές του νέου σχολείου από το παλαιό οι οποίες, όπως ανέφερε, είναι φυσική συνέπεια των ποικίλων μεταβολών, οι οποίες συντελέστηκαν κατά τον 19<sup>ο</sup> αι.

Στο περιοδικό Αναγέννηση, το οποίο δημοσίευε θέματα φιλοσοφίας, επιστήμης, τέχνης και παιδείας και διευθυντής του ήταν ο Δημήτρης Γληνός, ο

Κακούρος το 1927 δημοσίευσε μελέτη του με τίτλο «Νέοι Ρυθμοί» η οποία αναφερόταν στη κατάσταση που επικρατούσε στο σχολείο της εποχής του (Κακούρος, 1926, σ.24-27). Ένα σχολείο που «παλεύει ακόμα για την κατάκτηση της αγωγής του παιδιού με τα μέσα, που κληρονόμησε από το τέλος του 19<sup>ου</sup> αιώνα». Ο Κακούρος πίστευε ότι το σχολείο της εποχής του είχε υστερήσει τόσο στην εξωτερική του διάταξη, όσο και στο μηχανισμό της εσωτερικής του λειτουργίας. Είχε την πεποίθηση ότι:

α) Μία εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, για να μπορέσει να μεταβάλλει καθιερωμένους σχολικούς θεσμούς και να αναδιατάξει τη μορφή λειτουργίας του σχολείου, αυτό δεν μπορεί να γίνει ούτε γρηγορότερα, ούτε εύκολα. Κάθε μεταρρύθμιση «χρειάζεται τον απαραίτητο χρόνο, ώστε να ωριμάσει στη συνείδηση της κοινωνίας, όσο και αν είναι ενθουσιώδεις οι εισηγητές μιας μεταρρύθμισης, αυτή θα έρθει μόνο ως αποτέλεσμα ορισμένων προϋποθέσεων και παραγόντων, που εκ των προτέρων κανείς δεν μπορεί να υπολογίσει και να σκεφθεί». Όμως, «από τα ύστερα φαίνονται πια όλα καθαρά και ξάστερα και σ' όλες τους τις λεπτομέρειες» (Kerschensteiner, 1911, σ.16).

β) Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση συνδέεται με την κοινωνική και πνευματική ζωή του τόπου και προϋποθέτει μία γενικότερη κίνηση σε όλο τον ιδεολογικό κόσμο της κοινωνίας.

γ) Μία εκπαιδευτική μεταρρύθμιση δεν μπορεί να μείνει ανεπηρέαστη λόγω δύσκολων οικονομικών και πολιτικών καταστάσεων που επέρχονται στην κοινωνία.

δ) Η πίστη του ανθρώπου στις αξίες του πολιτισμού, της πνευματικής, ηθικής, πολιτικής και κοινωνικής ζωής της πολιτισμένης κοινωνίας έχει κλονιστεί.

Το 1928 ως Γενικός Γραμματέας του υπουργείου Παιδείας ο Κακούρος με εγκύκλιο του, έθετε ως προτεραιότητα την παροχή συντάξεων σε όσους εκπαιδευτικούς υπηρέτησαν στα σχολεία της Μ. Ασίας, στις χήρες ή σε μέλη των οικογενειών τους (Ι.Α.Υ.Ε., φάκ. Β/33).

Οι εισηγητικές εκθέσεις του Κακούρου στα νομοσχέδια του 1929 διατηρούν τη σημασία αξιολογών παιδαγωγικών μονογραφιών. Προσπάθησε να εισάγει στους σχολικούς θεσμούς θέματα ανθρωπιστικής παιδείας, τη διδασκαλία της χειροτεχνίας και την οργάνωση της σχολικής κοινότητας σύμφωνα με τις αρχές του σχολείου εργασίας. Ο Κακούρος εκφράζει τη νεοελληνική προοδευτική παιδαγωγική για την εποχή του.

Το 1931-32 συμμετείχε με την ιδιότητα του γραμματέα στο Ανώτατο Εκπαιδευτικό Συμβούλιο. Οι εισηγήσεις του Κακούρου στα βασικά θέματα της εκπαίδευσης περιέχονται στα «Πρακτικά Συνεδριάσεων» του Συμβουλίου με τα εξής θέματα: «Η ενότης της διοικήσεως της Παιδείας», «Η γεωργική εκπαίδευσις» και «Το σχολείο της γενικής μορφώσεως» (Υπ. Παιδείας, 1929).

## **2. Το Σχολείο Εργασίας και ο εκπρόσωπός του στην Ευρώπη Georg Kerschensteiner**

Το σχολείο εργασίας αποτελούσε, ισχυρό αναμορφωτικό, ιδεολογικό και παιδαγωγικό ρεύμα. Η μέθοδος του «Σχολείου Εργασίας» συστηματοποιήθηκε από το Γερμανό παιδαγωγό Kerschensteiner στις αρχές του 20ού αι. βασιζόμενη στην ενεργητική συνεργασία των χεριών και του μυαλού του παιδιού, στη διάθεση του σχολικού χρόνου μόνο για το ποσό ύλης στο οποίο το παιδί μπορεί να εμβαθύνει, στην αυθόρμητη ενεργητικότητα του παιδιού και στην πρωτοβουλία των δασκάλων, αντιτιθέμενη πλήρως στις εξετάσεις και στην απομνημονευόμενη γνώση, στα οποία βασιζόταν μέχρι τότε το γερμανικό αλλά και το ελληνικό σχολείο, δηλαδή στην ερβαρτιανή μέθοδο (Kerschensteiner, 1932, σ.4).

Ο Κακούρος επηρεάστηκε από τον Γερμανό φιλόσοφο - παιδαγωγό Kerschensteiner. Μετέφρασε το έργο «Η έννοια της αγωγής του πολίτη», στην εισαγωγή του οποίου ο Κακούρος τόνιζε την ανάγκη της ριζικής μεταρρύθμισης των σχολείων με τη συγκρότηση των μαθητών σε κοινότητες, ώστε να καλλιεργούνται και να αναδεικνύονται τα ανθρωπιστικά συναισθήματα των μαθητών, τα συναισθήματα της ευθύνης, της αλληλεγγύης και της αλληλεξάρτησης. Αυτά τα συναισθήματα ο Κακούρος τα θεωρούσε αναγκαία, για να είναι ο άνθρωπος μέλος της κοινωνίας.

- Ο δάσκαλος για να μπορέσει να ανταποκριθεί στην αποστολή του, πρέπει να πατήσει κάπου στερεά, ώστε να δώσει την ηρεμία και να ανταποκριθεί στην αποστολή του. Όπως ανέφερε ο Κακούρος, αυτός ήταν και ο λόγος που θέλησε να μεταφράσει το έργο του Kerschensteiner.

-Το σχολείο το 1926, κατά τον Κακούρο, στην Ελλάδα και στην Ευρώπη ήταν ανίκανο να ανταποκριθεί στους σκοπούς της αγωγής. Με την καθιέρωση της αρχής της εποπτείας κατόρθωσε να ξεφύγει από το βερμπαλισμό που χαρακτήριζε το προηγούμενο σχολείο. Ο Κακούρος αναγνώριζε ότι έχει υπάρξει πρόοδος στα προγράμματα σπουδών, στις διδακτικές μεθόδους και στη διαπαιδαγώγηση των παιδιών αλλά το σχολείο δε μπορεί να αγνοήσει τη μορφωτική δύναμη της κοινωνικής ζωής και έτσι παρουσιάζει μονόπλευρη και μονομερή παιδαγωγική επίδραση.

Το σχολείο μετέδιδε ξερές γνώσεις, προσπαθούσε να επιδράσει με άκαρπη μάθηση στη βούληση του μαθητή και έτσι δε μπορούσε να διαπλάσει χαρακτήρες. Καταδίκασε το μαθητή στην παθητική αποδοχή. Κατέστρεφε κάθε πρωτοβουλία και αυτενέργεια του μαθητή, τον παρέδιδε ανίκανο στη ζωή, ανίσχυρο συντελεστή της προόδου και του πολιτισμού της κοινωνίας. Το σχολείο χαρακτηρίστηκε ως «σχολείο της άκαρπης μάθησης».

Στο πέρασμα προς το 19<sup>ο</sup> αιώνα, το ατομικιστικό ιδανικό αντικαταστάθηκε από το κοινωνιστικό πνεύμα. Η μεταβολή αυτή είχε τον αντίκτυπό της και στην αγωγή. Έτσι από την ατομικιστική παιδαγωγική δημιουργούταν η κοινωνιστική παιδαγωγική και οι σκοποί της αγωγής προέκυπταν όχι από το άτομο αλλά από την κοινωνία.

Εκτός από την ιδεολογική κίνηση υπήρξαν και άλλες αιτίες που επιζητούσαν την αλλαγή του σχολείου: Η πρόοδος των φυσικών επιστημών, η τεχνολογία της

εποχής, η αναγνώριση της σημασίας της χειροτεχνικής εργασίας και η θεωρία της εξέλιξης. Όλα αυτά δημιούργησαν νέες αντιλήψεις για τη ζωή, νέες κοσμοθεωρίες, νέες απόψεις κριτικής. Το μονοπώλιο του φιλολογισμού κλονίστηκε. Η πειραματική ψυχολογία και ιδιαίτερα η ψυχολογία του παιδιού δυνάμωσαν το σεβασμό στην ατομικότητα του παιδιού, απέκτησαν μια διαφορετική αντιμετώπιση του παιδιού και ανέπτυξαν νέες μεθόδους στη διδακτική (Kerschensteiner, 1932, σ. 31).

Καταστάλαγμα όλων αυτών των κινήσεων ήταν ένα νέο σχολείο βασισμένο στην ιδιαίτερη φύση του παιδιού που πρέπει να καλλιεργεί το δικαιολογημένο ατομισμό σε συνδυασμό με τα κοινωνικά ένστικτα του παιδιού. Να καλλιεργεί την αυτενέργεια και την πρωτοβουλία του. Να συνδυάζει τη θεωρία και την πράξη. Να μεταχειρίζεται το παιδί ως ένα ζωντανό οργανισμό και να το ετοιμάζει για την κοινωνική ζωή. Έτσι δημιουργήθηκε το νέο σχολείο, το σχολείο εργασίας και είναι το σύμβολο της σχολικής μεταρρύθμισης των αρχών του 20<sup>ου</sup> αιώνα.

Συντελέστηκε έτσι η μεταβολή του παθητικού σχολείου σε σχολείο δράσης και ενέργειας. Οι διαφορές του νέου σχολείου από το παλιό είναι:

α) Η σχολική ζωή καλλιεργεί στο μαθητή τα συναισθήματα της ευθύνης, της κοινωνικής αλληλεγγύης και αλληλεξάρτησης. Ο μαθητής είναι ο αυριανός πολίτης χρήσιμος και ενεργητικό μέλος της κοινωνίας.

β) Η ανάπτυξη της αυτενέργειας και πρωτοβουλίας του παιδιού σε κάθε πνευματική και σωματική εργασία που μπορεί να είναι: σχολικές βιβλιοθήκες, ομαδικές και ατομικές εργασίες που θα βασίζονται σε πηγές, εργαστήρια χειροτεχνίας, φυσικής, σχολικοί κήποι, γυμναστική.

γ) Η εισαγωγή της χειροτεχνίας και η εκτίμηση της σημασίας της στη σωματική, πνευματική, ηθική κοινωνική αγωγή του μαθητή.

δ) Η μετατόπιση του κέντρου λειτουργίας του σχολείου από το δάσκαλο στο μαθητή. Ο σεβασμός της ατομικότητάς του θα ρυθμίζει τον τρόπο και τη μέθοδο της αγωγής, τα στάδια της ψυχολογικής εξέλιξης ενώ τα ενδιαφέροντα και οι κλίσεις του θα καθορίζουν τη διδακτέα ύλη.

-Ο Κακούρος ανέφερε για τον Kerschensteiner ότι ξεκίνησε το παιδαγωγικό του έργο από προσεκτικές παρατηρήσεις και εφαρμογές στη σχολική πράξη. Φρόντιζε η διδασκαλία του να είναι πρωτότυπη, ζωντανή, θερμή, χωρίς εξέταση, χωρίς προγράμματα, με πολλή ελευθερία. Απέφευγε να διδάξει πολλή ύλη. Δε ζητούσε από τους μαθητές του να μάθουν, αλλά να κατανοήσουν. Ο Κακούρος επηρεάστηκε από τον τρόπο λειτουργίας και εφαρμογής της παιδαγωγικής του Kerschensteiner (Καψάλης, 1992, σ.14).

### **3. Οι ιδέες του Ευάγγελου Κακούρου για την Παιδεία**

Η ιδεολογία του Κακούρου για την εκπαίδευση παρουσιαζόταν στην «Προοπτική του λαϊκού σχολείου» που δημοσιεύθηκε το 1932 στην «Επετηρίδα της Δημοτικής Εκπαίδευσης» (Κακούρος, 1932, σ. 7-16). Ο Κακούρος ανέλυε τις ιδέες του για το λαϊκό σχολείο. Εξέφραζε την αγανάκτησή του για τη στέρηση από το λαό

του αγαθού της παιδείας, για την ανισότητα και αδικία στη μόρφωση των λαϊκών τάξεων. Κατήγγειλε το κράτος των περασμένων εκατό χρόνων που δεν φρόντισε για την εκπαίδευση του λαού, αλλά μόνο ενός μικρού μέρους της κοινωνίας των ευπόρων και των αστών με την ίδρυση μορφωτικών ιδρυμάτων με τα επιβλητικά ονόματα: Ελληνικά Σχολεία, Γυμνάσια Πανεπιστήμια (Κακούρος, 1932, σ.7). Υπερασπιζόταν τη λαϊκή μόρφωση (Κακούρος, 1932, σ.8) αναφέροντας:

«Ο εκπαιδευτικός οργανισμός ... ήταν φτιαγμένος για να εξυπηρετεί τα λίγα παιδιά των ανώτερων τάξεων που είχαν τα μέσα να εξακολουθήσουν πανεπιστημιακές σπουδές. Για τις πολυάριθμες λαϊκές τάξεις, ούτε μορφωτικό σχολείο, ούτε επαγγελματικό υπήρχε. Και όλη η πνευματική σύνθλιψη ενός λαού γινότανε μέσα σ' ένα σύγνεφο ρωμαντισμού και εν ονόματι της δόξας και του πολιτισμού των προγόνων μας .... Το ότι ο λαός μας στη μεγαλύτερή του πλειονότητα, έμενε σε πραγματικό σκοτάδι και ριχνότανε απαρασκευαστος στη βιοπάλη, κανείς δεν το έβλεπε, δε μπορούσε να το δει».

Ανέφερε την άθλια κατάσταση των λαϊκών σχολείων: «...ένα τετράχρονο σχολείο που μοναδική ασχολία είχε να αλλάξει τη μητρική γλώσσα του παιδιού και να το προετοιμάσει όπως - όπως για το Ελληνικό Σχολείο. Και το Ελληνικό πάλι με τη σειρά του θα το προετοίμαζε για το Γυμνάσιο». Και για τις γνώσεις που θα αποκτούσε ο μαθητής των λαϊκών τάξεων ανέφερε: «Οι λίγες φτωχές γνώσεις που του έδιναν από το σύγχρονο πολιτισμό και για τη μικρή ηλικία του παιδιού και το ολιγόχρονο της διδασκαλίας... εξανεμιζόνταν μόλις άφηνε το σχολείο το παιδί. Το 95% του ελληνικού λαού, που δεν πήγαιναν σε ανώτερα σχολεία, έμεναν σχεδόν αγράμματα». Προέβλεπε στον ερχομό της εκπαιδευτικής δικαιοσύνης για τον «περιφρονημένο» λαό, μόνο που «τα βήματα είναι ακόμη σημειωτά» και «χρειάζονται γενεές για να ολοκληρωθούν». Ο Κακούρος ανέφερε ότι η αποτελεσματική μεταρρυθμιστική προσπάθεια πρέπει να βασιστεί στα παρακάτω κύρια σημεία:

1. Το Δημοτικό Σχολείο να γίνει εξάχρονο, για να δίνεται στις μεγάλες μάζες του λαού ένα ποσοστό γενικής μόρφωσης που δεν είναι ιδανικό μα και δεν μπορεί να συγκριθεί με ό,τι δινότανε στο τετράχρονο σχολείο.
2. Στην καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας στο Δημοτικό Σχολείο. Έτσι οι δάσκαλοι θα είχαν ως κύριο μέλημα την ουσιαστική μόρφωση των μαθητών τους.
3. Στην υποχρέωση των μαθητών όλων των κοινωνικών τάξεων να τελειώνουν το εξάχρονο δημοτικό σχολείο.
4. Στην ίδρυση κατώτερων προεπαγγελματικών σχολείων, για την πλατύτερη μόρφωση των παιδιών του ελληνικού λαού και όλων των λαϊκών τάξεων.

Τα παραπάνω ο Κακούρος τα θεωρούσε ως την αφετηρία στην προσπάθεια επικράτησης της δικαιοσύνης στην κατανομή του μορφωτικού αγαθού της παιδείας. Οραματιζόταν ευρύτερες εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις με περισσότερη δικαίωση των ασθενέστερων τάξεων, τονίζοντας: «...βρισκόμαστε ακόμα στην αρχή .... Η γενική μόρφωση που δίνει το εξάχρονο Δημοτικό Σχολείο δεν ικανοποιεί σήμερα κανένα... Το συμπλήρωμα αυτών των ελλείψεων είναι η προοπτική του Λαϊκού Σχολείου» (Κακούρος, 1932, σ.14).

Το 1922 δημοσίευσε τη μελέτη του με τίτλο «Στοχασμοί για το ζήτημα των εκθέσεων» στο Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου (Κακούρος, 1922, σ.234-245).

Αποδοκίμαζε τις εκθέσεις που είναι συνδεδεμένες με την ύλη του αναγνωστικού βιβλίου. Υποστήριζε τις αυτόνομες ή ελεύθερες εκθέσεις, εκείνες που τον κύριο ρόλο έχει η ατομική πρωτοβουλία και η αυτενέργεια του μαθητή. Ο μαθητής χρειάζεται να έχει την πνευματική ελευθερία να γράψει σύμφωνα με τις δικές του δυνάμεις, να εκθέσει τις σκέψεις του, τα συναισθήματά του, όπως αυτά έρχονται στην ψυχή του και όχι, όπως του επιβάλλουν τα σχεδιαγράμματα εκθέσεων. Ζητούσε την ανάπτυξη της αυτενέργειας του μαθητή, κάτι που πρέπει να εφαρμόζεται σε όλα τα μαθήματα.

Ανέφερε την ανάγκη της ποιότητας που μπορεί να έρθει σε κάθε σχολείο με περιορισμό του αριθμού των μαθητών, ελάττωση των υποχρεωτικών μαθημάτων, αύξηση των προαιρετικών, παροχή ιδιαίτερων ωρών ελεύθερης εργασίας στο μαθητή σε βιβλιοθήκες, εργαστήρια κ.α.

#### **4. Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929 και ο βασικός εισηγητής της Ευάγγελος Κακούρος**

Ο Κακούρος, κατά τον Δημαρά (Δημαράς, 1985, σ.565) ήταν ο κύριος εισηγητής και συντάκτης (Δημαράς, 2004, σ.475) της μεταρρύθμισης του 1929 και για τις μεταρρυθμιστικές του προτάσεις επικρίθηκε από τον Δ. Γληνό.

Ο Παπανούτσος για το Δελμούζο ανέφερε ότι παρείχε προσωπική συμπαραστάση στον Κακούρο και στους συνεργάτες του, στην μεταρρύθμιση του 1929 (Παπανούτσος, 1978, σ.114). Ακόμη παρατηρούσε ότι με την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929, Γόντικα - Κακούρου και μετά με υπουργό Παιδείας τον Γεώργιο Παπανδρέου, άνοιγε στην Ελλάδα μια νέα περίοδος εκπαιδευτικής αναγέννησης «που όλοι είχαμε την υποχρέωση να τη βοηθήσουμε για να πετύχει» (Παπανούτσος, 1982, σ.30).

Ο Κακούρος αναφερόταν ως εισηγητής (Κριαράς, 2000, σ.174) της μεταρρύθμισης του 1929 και από τον Κριαρά. Ο Δελμούζος, τα νομοσχέδια του 1929 τα χαρακτήριζε ως «σπουδαιότητα οργανωτική εργασία» (Δελμούζος, 1958, σ.231) και για τη γενική εισηγητική έκθεση (Δελμούζος, 1958, σ.99) των νομοσχεδίων, ανέφερε ότι αποτελεί πλήρη τεκμηριωμένη μελέτη, όπου αποτυπώνεται η εικόνα του εκπαιδευτικού συστήματος και τα βασικά χαρακτηριστικά της κοινωνίας μέσα στην οποία λειτουργεί. Στην εισηγητική έκθεση περιγραφόταν ο ιδεολογικός προσανατολισμός και η πρακτική στόχευση της μεταρρύθμισης, ακόμη περιγράφονταν οι ελλείψεις και οι αδυναμίες του εκπαιδευτικού συστήματος (Ράπτης, 1997, σ.333 & 335). Τα κείμενα αυτά έφεραν, όπως επιβάλλεται, την υπογραφή του Υπουργού, αλλά είναι «βεβαιωμένο ότι αποτελούν έργο του Κακούρου του τότε Διευθυντού Παιδείας» (Δημαράς, 2010, σ.13).

Βασικό ρόλο στη διαμόρφωση της νέας πολιτικής είχαν ο Κακούρος επί υπουργού Γόντικα και ο Κουντουράς επί υπουργού Γεωργίου Παπανδρέου. Ο

Κακούρος με τη συνεργασία του Δελμούζου, του Βαχαβιόλου, του Καψάλη, της Παπαδημητρίου και του Λέφα, συνέταξε (Περιοδικό «Παιδεία» τόμ. Γ', τεύχ. 28/15-1-1949, σ.4) τα νομοθετήματα Γόντικα της Κυβέρνησης Βενιζέλου.

Τις βασικές αρχές των εκπαιδευτικών νομοσχεδίων του 1929 τις συνέταξε ο Κακούρος στα χρόνια της διαμονής του στο εξωτερικό. Ο Καραχρίστος (Καραχρίστος, 1944, σσ.111-115) σχετικά ανέφερε:

«Στη Ζυρίχη τον επισκέφθηκα άρρωστο στη κλινική του Πανεπιστημίου και τότε μου εμπιστεύθηκε ότι είχε συλλάβει το σχέδιο της μεταρρύθμισης της εκπαίδευσης της πατρίδας μας. Το σχέδιο αυτό θα το επεξεργαζόταν έτσι που να χωρούν μέσα του όλες οι μάζες της εθνικολαϊκής μας ολότητας, κι ύστερα θα περίμενε την κατάλληλη ευκαιρία, για να επιδιώξει την εφαρμογή του. Η ευκαιρία αυτή του παρουσιάστηκε στα 1929»

Εναντίον των νομοσχεδίων τάχθηκε ο Δημήτρης Γληνός, ο οποίος με μια σειρά άρθρων στην εφημερίδα Ακρόπολη από τις 9 μέχρι τις 21 Ιουνίου 1929 κατηγόρησε του εισηγητές των νομοσχεδίων, ότι δεν είχαν τη τόλμη να αντιμετωπίσουν την κατάσταση στη παιδεία με μέτρα ριζικά και επαναστατικά.

Ο Κακούρος απάντησε με σειρά άρθρων τα οποία δημοσιεύτηκαν στην εφημερίδα «Ελεύθερο Βήμα» από τις 23 έως 29 Ιουνίου 1929. Ο Κακούρος προσπάθησε να αναιρέσει την πολεμική και τα επιχειρήματα του Γληνού. Ο Γληνός ανταπάντησε με σειρά άρθρων στην εφημερίδα Ακρόπολη, από τις 8 μέχρι τις 13 Ιουλίου 1929, χωρίς όμως να πετύχει να κλονίσει τα επιχειρήματα του Κακούρου και τη βάση των νομοσχεδίων.

Οι εκπαιδευτικές ιδέες του Κακούρου περιέχονται στα εκπαιδευτικά νομοσχέδια του 1929. Ο Δελμούζος ανέφερε για τον Κακούρο τη «μονάκριβη μελέτη του» εννοώντας την εισηγητική έκθεση των νομοσχεδίων του 1929 και τη σειρά άρθρων του στο «Ελεύθερο Βήμα», όπου έκρινε τις επικρίσεις των εκπαιδευτικών νομοσχεδίων και τα υπερασπίστηκε έχοντας την πίστη ότι η δημιουργία και η πρόοδος θεμελιώνεται στη ζωντανή παράδοση, όταν πραγματοποιείται με συνέχεια, συνέπεια και στερεά βήματα (Δελμούζος, 1958, σ.99).

Η εισηγητική έκθεση των νομοσχεδίων 1929, αποτελούσε διεισδυτικό και τεκμηριωμένο κείμενο και είναι μία ολοκληρωμένη μελέτη επί των εκπαιδευτικών προβλημάτων και των αδυναμιών του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος (Δημαράς, 1973, σ.163· Μπουζάκης, 2006, σ.100), τα οποία αντιμετωπίστηκαν με επιτυχία με την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Ο Κακούρος στην εισηγητική έκθεση των νομοσχεδίων εξέφραζε την ισχυρή θέλησή του για τη λαϊκή παιδεία, την οποία θεωρούσε μεγάλο αγαθό της παιδείας. Διαπίστωνε τις αρνητικές συνέπειες του παλαιού εκπαιδευτικού συστήματος που «παραμέλησε την εκπαίδευση των μεγάλων λαϊκών μαζών, καταστήσαν την παιδείαν ημών ολιγαρχικήν». Ο Κακούρος θεωρούσε τη μόρφωση «δικαίωμα των λαϊκών τάξεων και χρέος της πραγματικής δημοκρατίας». Υπογράμμισε την αδυναμία του παλαιού εκπαιδευτικού συστήματος, καθώς το Κράτος οργάνωνε μέχρι τώρα «τα κατώτερα σχολεία του με τρόπο, που μοναδικός τους σκοπός να είναι όχι η προετοιμασία των παιδιών για τη ζωή αλλά η προπαρασκευή τους για τα ανώτερα σχολεία» (Κακούρος, 1932, σ. 13).



Αγωνίστηκε και ζητούσε να προσδιορίζονται τα προσόντα και οι αδυναμίες των Ελλήνων μαθητών, ώστε να καθοριστούν τρόποι αντιμετώπισης των δυσχερειών με τα υπάρχοντα μέσα. Στη γενική εισηγητική έκθεση αναφερόταν ότι:

«συμφώνως προς τας ποικίλας εκδηλώσεις της κοινωνικής ζωής και τας ψυχικές κλίσεις και τάσεις των παιδιών η παιδεία πρέπει να είναι διαφοροποιημένη... εκ της διαφόρου δυναμικότητας των παιδικών ατομικότητων, η έντασις και η έκτασις της μορφώσεως δεν δύναται να είναι η αυτή δι' όλους τους νέους».

Επέκρινε τη μονομερή κατεύθυνση της παιδείας η οποία είναι, «καθαρώς θεωρητική, παραμελήσαν την πρακτικήν μόρφωσιν προς βλάβην των πλουτοπαραγωγικών κλάδων». Για την εικόνα του επικρατούντος θεωρητικού εκπαιδευτικού συστήματος και τα προγράμματα ανέφερε ότι: «...έχουν ρυθμισθή κατά τρόπον δημιουργούντα την τάσιν του μαθητού προς τους λόγους και όχι τα έργα. Το πρόγραμμα του δημοτικού σχολείου είναι μόνον θεωρητικόν ή τουλάχιστον καταντά θεωρητικόν ως εκ της ελλείψεως μικρών εργαστηρίων και οργάνων διδασκαλίας».

Αναφερόταν στην εσφαλμένη μέθοδο διδασκαλίας:

«Αλλ' εκτός του μονομερούς και ακάμπτου προγράμματος των κλασσικών σχολείων και η μέθοδος της διδασκαλίας δεν είναι η πρέπει. Αύτη, όπου υπάρχει ήδη διότι επί μακράν έλειπε παντελώς, κινεί εις ενέργειαν μόνον τον διδάσκοντα, αφήνει δε τον μαθητήν εις την παθητικήν στάσιν του ακροατού ή του μονολογούντος το απομνημονευθέν μάθημα ...».

Και συνέχιζε επικρίνοντας τη διδασκαλία εκείνη που δεν αφήνει περιθώρια πρωτοβουλίας και αυτενέργειας στο μαθητή:

«Η διδασκαλία γίνεται δογματικώς και διά λόγων, ουδεμία δε φροντίς και ουδέν μέτρον λαμβάνεται διά να ζήσουν οι μαθηταί τας αξίας αυτάς, ουδεμία παρέχεται ευκαιρία διά να ασκήσουν αυτάς δρώντες, ούτως ώστε αυτά να εμπειρωθούν εις αυτούς γενόμενοι έξεις ηθικαί. Οργανωμένη σχολική ζωή, όπου θα ηδύνατο να αναπτυχθή η κοινωνική αρετή, να κεντρισθή η πρωτοβουλία και αυτενέργεια των μαθητών, να αναπτυχθή το αίσθημα της ευθύνης και αλληλεγγύης αυτών, να καλλιεργηθή το αίσθημα της αυταπαρνήσεως ουδεμία υπάρχει. ...».

Αναφερόταν στην έλλειψη εργαστηρίων στα σχολεία:

«Αλλά τα σχολεία μας έμενον επί μακράν άνευ τεχνικής εκπαιδεύσεως και άνευ εργαστηρίων ... δεν είναι δυνατόν να ελπίσωμεν εις μίαν ικανοποιητικήν λειτουργίαν των δημοτικών σχολείων, εάν δεν εφοδιάσωμεν αυτά διά των απαραίτητων οργάνων καισκευών διδασκαλίας, διά των εργαστηρίων φυσικής, χημείας και χειροτεχνίας, διά της ιδρύσεως σχολικών κήπων και σχολικών βιβλιοθηκών».

Επίσης στην ατομικότητα που καλλιεργεί το σχολείο και την έλλειψη της αλληλεγγύης και συνεργασίας μεταξύ των μαθητών:

«...Τα σχολεία μας περιέχουν κατά κανόνα τυχαίον άθροισμα άτομων άνευ κοινού σκοπού και ιδανικού. Έκαστος μαθητής ζη και εργάζεται δι' εαυτόν πάσα δε συνεργασία μετά των συμμαθητών η αλληλοβοήθεια απαγορεύεται αυστηρώς. Η διδακτική εργασία αναφέρεται κατ' αρχήν εις το μεμονωμένον άτομον, καλλιεργεί τοιοιτοτρόπως την φιλοπρωτίαν και τον εγωισμόν...».

Για τα Ελληνικά Σχολεία ανέφερε ότι έχουν προορισμό να προετοιμάσουν: «νέους θεσιθήρας» και πρότεινε την ίδρυση κατωτέρων επαγγελματικών σχολείων «άτινα είναι κυρίως λαϊκά σχολεία επαγγελματικής μορφής και ως τοιαύτα τα φανταζόμεθα επεκτεινόμενα εις όσον το δυνατόν μέγαν αριθμόν, μέλλοντα να μορφώσωσι πάντας, ει δυνατόν, τους εκ των δημοτικών σχολείων απολυομένους και

μη δυναμένους να παρακολουθήσωσιν ανωτέρας σπουδάς».

Κυριότερες διατάξεις των νομοσχεδίων του 1929 ήταν αυτές που αναφέρονταν στην υποχρεωτική φοίτηση των μαθητών στο δημοτικό σχολείο, στην ίδρυση κρατικών νυχτερινών σχολών, στην ίδρυση κατώτερων επαγγελματικών σχολείων: γεωργικών, εμπορικών, βιοτεχνικών και οικοκυρικών που μορφώνουν τα παιδιά των λαϊκών τάξεων, στη διαρρύθμιση των Διδασκαλείων της Δημοτικής Εκπαίδευσης και των Διδασκαλείων των Νηπιαγωγείων, στη μετεκπαίδευση των δασκάλων στο Πανεπιστήμιο, στην Ανώτατη Γεωπονική Σχολή, σε Πανεπιστήμια του εξωτερικού. Ακόμη, στην ύπαρξη του εξατάξιου Γυμνασίου και εξατάξιου δημοτικού σε όλο το κράτος και τη δημιουργία ειδικών σχολείων για τη μόρφωση «των πνευματικώς ανωμάλων παιδών» στα οποία θα φοιτούσαν μαθητές των λαϊκών τάξεων.

Ο Γ. Παπανδρέου, στη Βουλή, τον Ιούνιο του 1929, με την ιδιότητα του γενικού εισηγητή των εκπαιδευτικών νομοσχεδίων, ομολογούσε τη δεινή οικονομική κατάσταση της χώρας και ότι η σχεδιαζόμενη μεταρρύθμιση προσέκρουε «σε σκοπέλους οικονομικούς» και μόνο αν γινόταν κοινή συνείδηση του πολιτικού κόσμου και του λαού «εις προσεχές μέλλον», θα ήταν πραγματικά δυνατή η ικανοποίηση της ανάγκης για εκπαιδευτική αναγέννηση (Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής. Συνεδρίασις 110, 24 Ιουνίου 1929, τόμ. 2ος, σ.1.234).

Βασικό μέλημα των νομοθετών του 1929, ήταν η προσαρμογή του σχολείου στις ανάγκες της κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης της χώρας. Η μεταρρύθμιση εξασφάλιζε επίσης, τυπικά, ίσες ευκαιρίες εκπαίδευσης στους μαθητές και τις μαθήτριες, αφού καθιέρωνε Γυμνάσια θηλέων και αρρένων στις πόλεις και μικτά στις επαρχίες. Καθιέρωσε την εξάχρονη δημοτική εκπαίδευση υποχρεωτική και την εξάχρονη Μέση Παιδεία, βήμα προόδου στην εκπαιδευτική εξέλιξη.

Η μεταρρύθμιση του 1929 αποτελεί την «πρώτη ολοκληρωμένη μεταρρύθμιση στη νεοελληνική εκπαίδευση» (Δημαράς, 1990, σ. 46), η οποία έβαλε τα θεμέλια του αστικού σχολείου και θεσμοθέτησε το σχολείο που ίσχυσε με ελάχιστες αλλαγές μέχρι το 1964.

## **5. Συμπεράσματα**

Αποτέλεσμα της έρευνάς μας ήταν να αναδειχθούν πτυχές της Ελληνικής Εκπαιδευτικής Ιστορίας και Παιδαγωγικής ως προς την προσπάθεια που είχε καταβληθεί το 1929, με σκοπό τη στροφή της θεωρητικής παιδείας και σε πρακτική.

Ο Κακούρος ήταν ο εκπαιδευτικός που προσέφερε στη λαϊκή εκπαίδευση, με φιλοσοφικοκοινωνική συγκρότηση, παρουσίασε το λαϊκό εκπαιδευτικό σύστημα, με συνέπεια σύμφωνα με τις αρχές του και τους σκοπούς του. Υπήρξε προοδευτικός με μετριοπάθεια, εξελικτικός μεταρρυθμιστής, με τάξη στις ιδέες του, με θάρρος στον αγώνα του, αντιπροσωπευτικός τύπος ιδεολόγων ανθρώπων που θυσιάζονται για τα πνευματικά τους ιδανικά. Ηγετική μορφή, άνθρωπος φωτισμένος, διοικητικά και

πνευματικά δυνατός. Με οξύτατη κρίση και αίσθηση της πραγματικότητας, με πίστη σε ανθρωπιστικά ιδανικά.

Οι θέσεις και οι αρχές του Σχολείου Εργασίας και ο εκπρόσωπός του στην Ευρώπη Kerschensteiner βρήκαν την πλήρη ανταπόκριση του Κακούρου και αυτό αποτυπώθηκε στις παιδαγωγικές θέσεις του, αλλά και στην εισηγητική έκθεση των εκπαιδευτικών νομοσχεδίων του 1929. Οι εκπαιδευτικές ιδέες του Κακούρου περιέχονται στα εκπαιδευτικά νομοσχέδια του 1929.

Παρά τη μεγάλη προσφορά του Κακούρου στην ελληνική παιδεία, τόσο στη διοίκηση, όσο και στην παιδαγωγική, τη μεγάλη παιδαγωγική του κατάρτιση, τους αγώνες του για την επικράτηση της λαϊκής παιδείας και του δημοτικισμού, την προσφορά του στο Υπουργείο Παιδείας, τις πρωτοποριακές του ιδέες οι οποίες εκφράστηκαν στο έργο του και στις εισηγητικές εκθέσεις των εκπαιδευτικών νομοσχεδίων του 1929, δεν υπήρξε η αναγνώρισή του από την επίσημη πολιτεία ούτε από μεταγενέστερους παιδαγωγούς.

### **Βιβλιογραφικές παραπομπές:**

- Ατσαβές, Α. (1967). Κακούρος Ευάγγελος. *Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. Γ', σσ. 327-328. Αθήνα.
- Δελμούζος, Α. (1958). *Μελέτες και Πάρεργα*. Αθήνα.
- Δημαράς, Α. (1973). *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε: Τεκμήρια Ιστορίας*, τόμ. Β': 1895-1967, β' ανατύπωση 1986. Αθήνα.
- Δημαράς, Α. (επιμ.) (1985). *Μίλτος Κουντουράς – Κλείστε τα σχολεία (Εκπαιδευτικά Άπαντα)*, τόμ. Β'. Αθήνα: Γνώση.
- Δημαράς, Α. (1994). *Εκπαιδευτικός Όμιλος. Κατάλογος μελών 1910-1927*. Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας. Σχολή Μωραΐτη.
- Δημαράς, Α. (2004). *Ιστοριογραφία της Νεοελληνικής εκπαίδευσης. Αρχές και θεσμοθέτηση (1821-1967)*. Στο *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, τόμ. Α', σ. 475-494. Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών.
- Δημαράς, Α. (2010). Εισαγωγή - Ιστορικός σχολιασμός. *Γεώργιος Παπανδρέου. Αγορεύσεις για την Εκπαίδευση 1929 και 1930*. Σειρά: Τετράδια κοινοβουλευτικού λόγου. Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων.
- Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής*. Συνεδρίασις 110, 24 Ιουνίου 1929, εν Πειραιεί 1930, τόμ. 2ος, σ. 1.235.
- Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών (Ι.Α.Υ.Ε.), φάκ. Β/33, έγγρ. αρ. π. 31371/29 Οκτωβρίου 1929.
- Κακούρος, Ε. (1920). Επιστολή (Κ2-205-19) της 31-7-1920 του Ε. Κακούρου προς τον Δ. Γληνό. Αρχείο Δ. Γληνός.
- Κακούρος, Ε. (1922). Στοχασμοί για το ζήτημα των εκθέσεων. *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, τόμ. 10, σσ. 234-245.

- Κακούρος, Ε. (1926). Νέοι Ρυθμοί, περιοδ. *Αναγέννηση* τόμ. Α', τεύχ. Σεπτέμβριος 1926-Αύγουστος 1927, φυλ. 1/1926, σσ. 24-27,
- Κακούρος, Ε. (1932). Η Προοπτική του λαϊκού σχολείου. *Επετηρίδα της Δημοτικής Εκπαιδύσεως*, έτος Α', σσ. 7-16.
- Καραχρίστος, Ν. (1994). Ευάγγελος Κακούρος, περιοδ. *Νέα Εστία*, τόμ. 35<sup>ος</sup>, τεύχ. 398-409, σσ. 111-115. Αθήνα: Κολλάρος Ι, Βιβλιοπωλείον της Εστίας.
- Καψάλης, Γ. (1954). άρθρο «Ο Βαγγέλης Κακούρος και οι επιστολές του», εφημ. *Φάρος της Λακωνίας*, αρ. φ. 26 -27/13-8-1954 και αρ. φ. 35/25-12-1954.
- Καψάλης, Ε. (επιμ.). (1992). *Ανάλεκτα Γεράσιμος Δ. Καψάλης*. Αθήνα.
- Kerschensteiner, G. (1911). *Η έννοια της Αγωγής του Πολίτη*. Μετάφρ. Κακούρος, Ε. (1926). (3<sup>η</sup> έκδ.). Αθήνα: Εκδοτική εταιρεία Αθηνά Α.Ι. Ράλλης και Σία.
- Κουρελάκος, Π. (1947). *Η Πετρίνα Λακεδαιμόνος*. Πειραιεύς.
- Κριαράς, Ε. (2000). *Επιλογή από το έργο του*. Θεσσαλονίκη: Ζήτρος.
- Μανωλάκος, Π. (2016). *Ευάγγελος Κακούρος. Ο Εισηγητής της Εκπαιδευτικής Μεταρρύθμισης του 1929. Εκφραστής της Λαϊκής Παιδείας*. Αθήνα.
- Μπουζάκης, Σ. (2006). *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-1998)*, Ε' έκδ., Αθήνα: Gutenberg.
- Ν.Δ. της 27/7/1923 «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως των νόμων 1332 και 2678/1921 «Περί εισαγωγής εις τα δημοτικά σχολεία των καταλληλότερων εκ των προ του 1917 εγκεκριμένων». ΦΕΚ 209/31-7-1923.
- Παπανούτσος, Ε. (1978). *Α. Δελμούζος. Η ζωή του. Επιλογή από το έργο του*. Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ.
- Παπανούτσος, Ε. (1982). *Απομνημονεύματα*. Αθήνα: Εκδ. Φιλιππότη.
- Περιοδ. *Εργασία*, τεύχ. 3/15-10-1923, σσ. 60-44 και τεύχ. 4/31-10-1923, σσ. 82-83.
- Περιοδ. *Παιδεία*, τόμ. Γ', τεύχ. 28/15-1-1949, σ. 4. Αθήνα: Ζαχαρόπουλος.
- Ράπτης, Π. (1997). *Οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις του Μεσοπολέμου στην Ελλάδα (1917-1940)*. Διδακτορική Διατριβή. Αθήνα: Πάντειον Πανεπιστήμιο, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σπουδών.
- Υπουργείο Παιδείας. (1929). *Γενική Εισηγητική Έκθεσις και Εκπαιδευτικά Νομοσχέδια*. Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο.